

หลักพุทธธรรมกับการบริหารงานบุคคล The Buddha dhamma Principles and Personal Administration

ศุภากร บุญสนอง¹
Suphakorn Boonsanong¹

บทคัดย่อ

หลักพุทธธรรมหรือคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ถึงแม้ว่าจะมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล นับจนถึงปัจจุบันเป็นเวลา 2500 กว่าปีมาแล้ว แต่ทุกหลักพุทธธรรมยังคงทันสมัยอยู่เสมอ สามารถนำไปประยุกต์ใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตและแนวทางในการบริหารงานได้เป็นอย่างดี ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะหลักพุทธธรรมดังกล่าวเป็นความจริงที่สามารถพิสูจน์ได้ที่เรียกว่า “สัจธรรม” ปฏิบัติได้ เห็นผลได้อย่างแท้จริง.

คำสำคัญ: หลักพุทธธรรม , การบริหารงานบุคคล

Abstract

The principle of Buddhadharma or the teachings of the Lord Buddha Although it has existed since the era of the Buddha. Up to the present time, over 2500 years ago, but all Buddhist principles are always up to date. can be applied as a guideline for life and as a guideline for management as well This is because the aforementioned Buddha Dhamma principles are verifiable truths known as “Saddhamma” that can be practiced and truly effective.

Keyword: The Buddha dhamma, Personal Administration

บทนำ

ปัจจุบันนี้กระแสพุทธธรรมกำลังได้รับความนิยมเป็นอย่างมากในโลกตะวันตก นักวิชาการมากมายหันมาสนใจศึกษาและเผยแพร่แนวคิดที่ได้รับอิทธิพลจากความคิดของพุทธองค์ นับตั้งแต่ E.F. Schumacher นักเศรษฐศาสตร์ชาวตะวันตก ผู้ได้รับอิทธิพลทางความคิดจากวิถีชีวิตเรียบง่ายของชาวพุทธในประเทศพม่าแล้วเกิดแรงบันดาลใจเขียนหนังสือชื่อ Small is beautiful ซึ่งเปลี่ยนวิถีชีวิตคนตะวันตกมากมาย ปัจจุบันในประเทศอังกฤษ มี Schumacher College ที่ให้การศึกษาโดยได้รับอิทธิพลทางความคิดของพุทธศาสนา และยังมีนักเขียนชื่อดังคือ Fritjof Capra ที่เขียนหนังสือออกมาในเชิง

¹ นิสิตระดับปริญญาเอก หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครสวรรค์ , E-mail: dasupakorn456@gmail.com โทร.0886559941.,

ประยุกต์พุทธธรรม เช่น The Turning Point หรือ Web of Life นอกจากนั้นชาวตะวันตกยังสนใจใฝ่รู้ที่จะศึกษาคำสอนของพุทธองค์มากมาย เช่น ที่วัดสวนดอกจังหวัดเชียงใหม่ มีรายการ Monk Chat เพื่อให้บริการแก่ชาวต่างชาติที่สนใจพระพุทธศาสนา ที่สวนโมกขนาถาสนา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และวัดป่านานาชาติ ที่จังหวัดอุบลราชธานีมีชาวต่างชาติไปรับบริการฝึกสมาธิมากมาย มหาวิทยาลัยนาโรปา ในสหรัฐอเมริกา ได้รับความสนใจอย่างมากจากคนหลายชาติ Helena Norburg Hodge ชาวสวีเดน ซึ่งปัจจุบันมีสำนักงาน International Society for Ecology and Culture อยู่ที่เมือง Devon ใกล้ๆ กับ Schumacher College ได้รับอิทธิพลทางความคิดจากพุทธศาสนาและทำให้เกิดความเข้าใจถึงสาเหตุความหายนะของสังคมอุตสาหกรรมในยุคโลกาภิวัตน์ ได้ศึกษาและเขียนรายงานผลการวิจัยเรื่อง Ancient Futures : Learning from Ladakh และอิทธิพลพุทธธรรมในเมืองลาดัก อัมมูแคชเมียร์ ประเทศอินเดีย ความสนใจของคนตะวันตกที่มีต่อพุทธศาสนาน่าจะเป็นจุดสำคัญที่นักวิชาการชาวไทยจะได้กลับมาคิดทบทวนและหันมาสนใจหลักธรรมทางพุทธศาสนาเพื่อประยุกต์ไปสู่การบริหารโรงเรียนเพื่อพัฒนาคุณภาพการเรียนรู้อย่างแท้จริง แทนการรับรู้แบบตะวันตกที่มีความแปลกแยกจากวิถีไทยและนับวันจะมีพลังทำลายสังคมไทยอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น (วรภาส ประสมสุข² : 65)

สำหรับนักบริหารก็มีหลักพุทธธรรมสำหรับยึดถือและปฏิบัติอย่างมากมาย ดังต่อไปนี้

1.หลักสังคหวัตถุ 4

นักวิชาการหลายท่านได้กล่าวถึงหลักสังคหวัตถุ 4 ไว้ ดังนี้

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงหลักสังคหวัตถุ 4 ไว้ว่า หลักสังคหวัตถุ 4 เป็นหลักการสังเคราะห์หรือหลักยึดกุมสังคม คือ ทาน ปิยวาจา อตถจริยา สมานัตตา เป็นชุดออกสังคมที่คู่กับชุดในใจ พรหมวิหาร 4 ธรรมประจำใจอย่างประเสริฐ

1. ทาน ให้เพื่อแสดงความรัก ความปรารถนาดี เอื้อเพื่อ โอบอ้อมอารี ทานด้วยเมตตา เขามีความทุกข์ เดือดร้อน เพื่อช่วยเหลือทานด้วยกรุณา เขาทำความดี สร้างสรรค์ความเจริญงอกงาม

2. ปิยวาจา พูดด้วยความรักความปรารถนาดี พูดจาสุภาพอ่อนโยนด้วยเมตตา มีปัญหาชีวิตพูดปลอบโยน แนะนำบอกวิธีแก้ไขปัญหา ให้กำลังใจ ปิยวาจาด้วยกรุณา เขาทำความดีบำเพ็ญประโยชน์

3. อตถจริยา ทำประโยชน์ด้วยความรัก ความปรารถนาดี ด้วยเมตตา เขามีความทุกข์ เดือดร้อน ช่วยให้เขาพ้นทุกข์ปัญหาด้วยเรี่ยวแรงกำลังกาย หรือกำลังปัญญาความสามารถ อตถจริยาด้วยความกรุณา ทำความดีหรือบำเพ็ญประโยชน์กัน เช่น มีงานวัดก็มาช่วยจัดเตรียมการต่าง ๆ ส่งเสริมการทำความคิด

² วรภาส ประสมสุข, หลักการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธธรรม., วารสารศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร. ปีที่ 18 ฉบับที่ 2 เดือนพฤศจิกายน 2549-มีนาคม 2550, หน้า 7-20.

4. สมานัตตา ความมีตนเสมอ เสมอภาคกัน มีความเป็นธรรมเที่ยงธรรมซึ่งแสดงออกในแง่ต่าง ๆ มีคนเสมอกัน ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง ไม่ดูถูกหมิ่นกัน ไม่เอารัดเอาเปรียบ มีความเป็นธรรม แล้วทำตนให้เสมอสมานเข้ากันได้³

พระราชสุทธินามมงคล (จรัญ ฐิตธมฺโม) ได้กล่าวถึงหลักสังคหวัตถุ 4 หมายถึง หลักธรรมที่เป็นทางเกิดของความสามัคคี มี 4 ข้อ ดังนี้

1. ทาน หมายถึง การให้ปัน การให้ทานซึ่งกันและกันไม่หวังกัน โดยการให้ทานแบ่งเป็น 3 ประเภท ได้แก่ ให้เพื่อการบูชาคุณ ให้เพื่อยึดเหนี่ยวจิตใจผู้อื่นไว้ และให้เพื่อเห็นแก่มนุษยธรรม
2. ปิยวาจา หมายถึง พูดให้เขารัก ไม่พูดให้เขาเกลียด ไม่ใส่ร้ายป้ายสี ต้องพูดให้เขารักเรียกว่า ปิยวาจา ปิโย เทวมนุสสานัง
3. อตถจริยา หมายถึง บำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์ต่อสังคม ไม่นิ่งดูตาย อย่าเห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย
4. สมานัตตตา หมายถึง เป็นการวางตนให้เหมาะสม เรียกว่า ไม่ถือตัวตนว่า เราดีกว่าเขา ได้แก่ วางตนให้เหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่ เหมาะกับฐานะ เหมาะกับกาลเทศะ ที่ว่าเหมาะสมตำแหน่งหน้าที่นั้น หมายความว่า เรามีหน้าที่อย่างไร ก็ไปปฏิบัติไปตามหน้าที่ที่ว่าเหมาะสมกับฐานะนั้น คือ ใช้จรรยาพรพให้เหมาะสมกับฐานะก็คือ เข้าใจใช้ง่าย ไม่ฟุ้งเฟ้อ สรุ่ยสร่ายเกินไปแต่ก็ไม่ตระหนี่เกินไปจนเข้าขั้นทรนทานตนเอง ที่ว่าเหมาะสมกับกาลเทศะนั้นหมายความว่าปฏิบัติกิจให้เหมาะสมกับเวลาและสถานที่⁴

พระภวนาวิสุทธิคุณ (เสริมชัย ชยมงฺคโล) ได้กล่าวถึงหลักสังคหวัตถุ 4 หมายถึง หลักธรรมปฏิบัติที่จะเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวผู้อื่นไว้ได้ คือ สังคหวัตถุ 4 อย่าง ได้แก่

1. ทาน หมายถึง การให้ปันสิ่งของของตนแก่ผู้อื่นที่ควรให้ปันนั้น ย่อมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจแก่ผู้รับให้ระลึกรู้ถึงความเป็นผู้มีน้ำใจ โอบอ้อมอารีของผู้ให้ ผู้มีจิตใจโอบอ้อมอารีมีน้ำใจ มีจิตใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ผู้อื่นอยู่เสมอ ย่อมเป็นที่รักแก่ชนทั้งหลาย คนหมู่มาทย่อมคบค้าสมาคมด้วยสมดังที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสว่า ผู้ให้ย่อมเป็นที่รัก คนหมู่มาทย่อมคบหา
2. ปิยวาจา การเจรจาที่อ่อนหวาน หมายถึง วาจาที่ไพเราะสุภาพอ่อนโยนตามฐานะ ย่อมเป็นที่ชื่นใจเป็นที่ประทับใจแก่ผู้ฟังหรือคู่สนทนา ไม่มีใครชอบวาจาที่หยาบคายแข็งกระด้างหรือวาจาที่ก้าวร้าว ที่ไรมารยาท ไม่รู้กาลเทศะ และวาจาที่ไม่ไพเราะ ไม่สมฐานะระหว่างผู้พูดกับผู้ฟังและคู่สนทนาด้วย คนเราจะได้ดีหรือถึงความเลื่อมใสด้วยวาจานั้นแหละ เป็นข้อสำคัญประการหนึ่ง โบราณท่านจึงกล่าวไว้ว่า ปากเป็นเอก เลขเป็นโท หมายความว่า วาจาที่ดีที่สุภาพ ที่ไพเราะอ่อนหวานนั้นแหละเป็นข้อปฏิบัติที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งของการครองใจคนและจะได้ดีก็เพราะวาจานั้นแหละส่วนคำว่า เลขณ ที่นี้ หมายถึง วิชาความรู้ยังเป็นรอง คือ ถึงแม้จะเป็นคนมีความรู้สูงแต่ถ้าปากไม่ดีเสียแล้ว ย่อมหวังความเจริญในชีวิตได้ยาก เพราะคนปากเสียไม่อาจผูกใจใครไว้ได้ จะหาคนคบหาสมาคมเป็นมิตรสหายที่ดีที่

³ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), ความสุขทุกแห่งมุม, พิมพ์ครั้งที่ 7, (กรุงเทพฯ: ผลิต, 2554), หน้า

⁴ พระราชสุทธินามมงคล (จรัญ ฐิตธมฺโม), หลักธรรมกับความเปลี่ยนแปลงของชีวิต, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ธุรกิจก้าวหน้า, 2542), หน้า 35

จริงใจต่อกันได้ยาก ปิยวาจา คือ วาจาที่ไพเราะสุภาพอ่อนโยนต่อกันตามฐานะเท่านั้นแหละที่จะเป็นเครื่องผูกใจยึดเหนี่ยวจิตใจผู้อื่นได้ยืนนาน

3. อุตถจริยา การประพฤติสิ่งที่ดีเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น หมายถึง ความเป็นผู้มีน้ำใจ ไม่เห็นแก่ตัว รู้จักสงเคราะห์และช่วยเหลือกิจการของผู้อื่นให้สำเร็จ รู้จักช่วยกระทำกิจอันเป็นประโยชน์แก่บุคคลอื่นหรือแก่สังคมส่วนรวม ตามความเหมาะสมแก่ฐานะและโอกาส ไม่เป็นคนลัษน้ำใจช่วยใครไม่เป็น คือ ไม่เป็นคนเห็นแก่ตัวจิต ยามที่ผู้อื่นหรือสังคมประสบความทุกข์เดือดร้อนและต้องการความช่วยเหลือ เช่น ในยามประสบทุกข์ภัยต่าง ๆ ได้แก่ อุทกภัย ภัยจากน้ำท่วม วาตภัย ภัยจากลมพายุ อัคคีภัย ภัยจากไฟไหม้ เป็นต้น ก็มีความใจอนุเคราะห์ช่วยเหลือบรรเทาทุกข์ผู้อื่นหรือสังคมที่กำลังได้รับความทุกข์เดือดร้อนเช่นนั้น ตามกำลังของตนด้วยใจเมตตาและกรุณาธรรม ความเป็นผู้มีน้ำใจ ย่อมประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นตามสมควรแก่ฐานะและโอกาส ด้วยเมตตากรุณาธรรมเช่นนี้ ย่อมเป็นเครื่องผูกใจหรือเครื่องยึดเหนี่ยวใจผู้อื่น ให้ผูกสมัครรักใคร่และมีความสัมพันธ์อันดีต่อกันได้ยั่งยืนนาน เป็นอย่างดี ดังมี สุภาษิตคำโบราณว่า ไปบ้านท่าน อย่านิ่งดูตาย ปั่นวัวปั่นควายให้ลูกท่านเล่น แม้ว่าสมัยนี้การปั่นวัวปั่นควายให้ลูกท่านเล่นเป็นเรื่องล้าสมัยแล้ว แต่สุภาษิตนี้ก็ยังเป็นอุทาหรณ์ว่า การรู้จักสงเคราะห์ อนุเคราะห์ช่วยเหลือผู้อื่น หรือการประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นเครื่องผูกใจคนเป็นคุณธรรมเครื่องครองใจคนได้ดี ให้มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันได้อย่างยั่งยืน

4. สมานัตตตา หมายถึง ความเป็นผู้มีตนเสมอ ไม่ถือตัว ก็คือ ความประพฤติปฏิบัติดีต่อผู้อื่นอย่างเสมอต้นเสมอปลาย เมื่อมีชีวิตที่เจริญก้าวหน้า หรือได้ดิบได้ดีขึ้นไป ก็ไม่ถือตัวหรือทำตัวเย่อหยิ่งกับญาติพี่น้องหรือมิตรสหายเดิม ที่เคยคบค้าหรือปฏิบัติดีต่อกัน เคยเคารพนับถือกันมาอย่างไร ก็คงประพฤติปฏิบัติดีต่อกัน เคารพนับถือกันอยู่อย่างนั้น ความเป็นผู้มีตนเสมอนี้เป็นคุณเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจผู้อื่นไว้เป็นมิตรไมตรีที่ดีต่อกันได้เป็นอย่างดี⁵

พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงหลักการบริหารคนว่า การบริหารคนนี้ยังมีสิ่งลึกลับอีกอย่างหนึ่ง คือ เครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจ เราใส่ใจเขา เรารักเขา เราหวังดีต่อเขา อย่างนี้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจ คงได้ยินได้ฟังมาแล้วจากหนังสือธรรมะทั่ว ๆ ไป เรื่อง สังคหวัตถุ 4

1. การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่
2. การพูดจาไพเราะ
3. การบำเพ็ญประโยชน์
4. การทำตัวให้เป็นเกลอ หรือเป็นเพื่อนมากกว่าที่จะเป็นนาย หรือเรียกว่าความมกดงาม

ในความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน อันเป็นเครื่องหวังเหนี่ยวให้เกิดความร่วมมือกันได้⁶

ไสว มาลาทอง ได้กล่าวถึงหลักสังคหวัตถุ 4 ไว้ว่า หลักสังคหวัตถุ 4 คือ หลักธรรมที่เป็นเครื่องมือเหนี่ยวน้ำใจของผู้อื่น ผูกไมตรี เอื้อเฟื้อ เกื้อกูลหรือเป็นหลักการสงเคราะห์ซึ่งกันและกัน ประกอบด้วย 4 ประการ ได้แก่

⁵ พระภิกษุญาณวชิรญาณ (เสริมชัย ชยมงคล), **ตอบปัญหาธรรมปฏิบัติ**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เอส ที พี เพรส, 2542), หน้า 83

⁶ พุทธทาสภิกขุ, **บริหารธุรกิจแบบพุทธ**, (กรุงเทพฯ: อตัมมโย, ม.ป.ป.), หน้า 15

1. ทาน การให้ การเสียสละ หรือการเอื้อเฟื้อแบ่งปันสิ่งของของตนเพื่อประโยชน์แก่บุคคลอื่น ไม่เห็นแก่ตัว คุณธรรมจะช่วยให้ไม่เป็นคนที่ละโมภ ควรคำนึงอยู่เสมอว่า ทรัพย์สินของที่เราหามาได้ ไม่สามารถจะนำติดตัวเอาไปได้

2. ปิยวาจา การพูดจาด้วยถ้อยคำที่ไพเราะอ่อนหวาน ด้วยความจริงใจ ไม่พูดจาหยาบคาย ก้าวร้าว พูดในสิ่งที่ตนเป็นประโยชน์เหมาะสมกับกาลเทศะ พระพุทธเจ้าได้ทรงให้ความสำคัญกับการพูดเป็นอย่างยิ่ง เพราะการพูดเป็นบันไดขั้นแรกที่จะสร้างมนุษยสัมพันธ์ให้เกิดขึ้น วิธีการ โดยยึดหลักเกณฑ์ เว้นการพูดเท็จ เว้นจากการพูดส่อเสียด เว้นจากการพูดคำหยาบ เว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

3. อัตถจริยา คือ การสงเคราะห์ทุกชนิด หรือการประพฤตินิสัยในสิ่งที่ตนเป็นประโยชน์

4. สมานัตตา คือ การเป็นผู้มีความสม่ำเสมอ หรือมีความเสมอต้นเสมอปลายคุณธรรมข้อนี้จะช่วยให้เราเป็นคนมีจิตใจหนักแน่นไม่โลเล รวมทั้งยังเป็นการสร้างความนิยมและไว้วางใจให้แก่ผู้อื่นอีกด้วย⁷

จากการศึกษาหลักสังคหวัตถุ 4 สรุปได้ว่า หลักสังคหวัตถุ 4 เป็นหลักธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจผู้อื่นไว้ได้ ซึ่งประกอบด้วย 1) ทาน คือ การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ แบ่งปันสิ่งของของตนเองให้กับผู้อื่นตามความเหมาะสม 2) ปิยวาจา คือ การพูดจาสุภาพไพเราะกับผู้อื่น ไม่หยาบคาย ให้เกียรติผู้อื่นและสังคมส่วนรวม 3) อัตถจริยา ประพฤติปฏิบัติตนต่อผู้อื่นด้วยความเต็มใจ มีน้ำใจช่วยเหลือ ไม่นิ่งดูดายเมื่อผู้อื่นมีความทุกข์มีความเดือดร้อน และ 4) สมานัตตา คือ การวางตัวเหมาะสม ไม่ถือตัว ให้เกียรติและเคารพผู้อื่นทั้งต่อหน้าและลับหลัง

2. หลักอิทธิบาท 4

นักวิชาการหลายท่านได้กล่าวถึงหลักอิทธิบาท 4 ไว้ ดังนี้

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวถึงหลักอิทธิบาท 4 ไว้ว่า อิทธิบาท 4 หมายถึง ธรรมที่เป็นเครื่องให้ถึงความสำเร็จ หรือทางแห่งความสำเร็จ มี 4 ประการ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ฉันทะ คือ ความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น วิริยะ คือ ความเพียรพยายาม จิตตะ คือ ความเอาใจใส่ในสิ่งนั้น วิมังสา คือ ความไตร่ตรอง สอบสวนพิจารณา หรือหมายความว่า มีใจรัก พากเพียรเอาจิตฝึกฝน ใช้ปัญญาสอบสวน นี่เป็น อิทธิบาท 4⁸

พระราชปัญญาภวี่ (สุบิน เขมโย) ได้กล่าวถึงอิทธิบาท 4 ไว้ว่า อิทธิบาท 4 คือ คุณธรรมเครื่องให้สำเร็จตามประสงค์หรือสิ่งประสงค์ คนในโลกนี้ย่อมต้องการสิ่งที่ประสงค์แห่งชีวิตกันคนละหลายรูปแบบ แต่สิ่งประสงค์ที่คนต้องการตรงกัน คือ ทรัพย์ ยศ และผลงาน ทรัพย์เป็นสิ่งประสงค์ที่สำคัญยิ่งของชีวิต เพราะทรัพย์เป็นสิ่งอาศัยใช้สอยในการดำรงชีวิตประจำวัน ทรัพย์มีอยู่ 2 ประการ คือ ทรัพย์สิน 1 ทรัพย์สมบัติ 1 ทรัพย์สิน คือ เงินตราสำหรับใช้จ่ายซื้อขายแลกเปลี่ยน อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ทรัพย์สมบัติ คือ บ้านเรือน ที่ดินที่นา ที่สวน เครื่องใช้ต่าง ๆ เป็นต้น⁹

⁷ ไสว มาลาทอง, คู่มือการดำเนินงานเสริมสร้างศีลธรรมสำหรับเด็กและเยาวชน, (กรุงเทพฯ: ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, 2552), หน้า 33

⁸ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), การเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงาน, พิมพ์ครั้งที่ 8, (กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, 2549), หน้า 13

⁹ พระราชปัญญาภวี่ (สุบิน เขมโย), ประมวลลบทพระธรรมเทศนา, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมศาสนา, 2528), หน้า 260

ว.วชิรเมธี ได้กล่าวไว้ว่า การทำงานให้ประสบความสำเร็จตามแนวพุทธศาสนาพระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้ปฏิบัติตามหลักอิทธิบาท 4 อิทธิบาท แปลว่า หลักพื้นฐานแห่งความสำเร็จหรือทางสู่ความสำเร็จ มีองค์ประกอบ 4 ประการ คือ 1) ฉันทะ คือมีใจรัก ทำงานด้วยใจรักงาน 2) วิริยะ คือพากเพียรทำงาน รักแล้วต้องขยัน ความขยัน คือ ภาวปฏิบัติกรของความรักความรักในงาน จะทำให้เรารู้ว่าควรทำงานอะไร ส่วนความขยันจะทำให้งานนั้นก้าวไปสู่ความสำเร็จ การทำงานถ้าขาดความขยันความชำนาญก็จะไม่เกิด 3) จิตตะ คือ จดจำจ่อจิต หมายความว่า ทำอะไรก็ตามให้เจาะลงไป ปักใจลงไป ในสิ่งนั้นอย่างลึกซึ้ง อย่างมุ่งมั่น อย่างจริงจัง และอย่างทุ่มเท ใครก็ตามที่ทำงาน ด้วยการเอาใจจดจ่ออยู่กับงานนั้น คนนั้นจะประสบความสำเร็จ 4) วิมังสา คือ วินิจวิจัย ได้แก่ การวิเคราะห์ สังเคราะห์ สร้างสรรค์ พัฒนานั่นเอง เมื่อเราทำงานอะไรก็ตาม ให้พินิจพิเคราะห์ สร้างสรรค์ พัฒนา พระพุทธเจ้าทรงเป็นตัวอย่างของนักวิจัยชั้นยอดของโลก พระองค์ทรงสามารถสร้างปัญญาขึ้นมาใหม่จากเหตุการณ์ที่คนทั้งหลายมองไม่เห็นว่าเป็นทางมาของปัญญาได้อย่างไร หากเราดูจากพุทธประวัติ จะพบว่า สาเหตุที่ทำให้พระพุทธเจ้าเมื่อยังเป็นเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกผนวช ก็เป็นเพราะว่าพระองค์ทรงรู้จักใช้ปัญญาในเชิงสร้างสรรค์ อันได้แก่ การรู้จักคิดเชิงวิเคราะห์¹⁰

สุชีพ ปุณฺณานุภาพ ได้กล่าวถึงอิทธิบาท 4 ไว้ว่า อิทธิบาท 4 คือ คุณเครื่องให้บรรลุความสำเร็จ 4 อย่าง ด้วยกัน ได้แก่ 1. ฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น 2. วิริยะ ความเพียร 3. จิตตะ เอาใจฝักใฝ่ 4. วิมังสา ใช้ปัญญาพิจารณาสอบสวน แล้วแสดงความต่างกัน เพียงฝ่ายพระอภิธรรมเจริญโลกุตตรธรรม ประกอบด้วยอิทธิบาท¹¹

พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาโณ) ได้กล่าวถึงหลักอิทธิบาท 4 ไว้ว่า อิทธิบาท 4 คือ คุณธรรมที่จะนำผู้ประพฤติปฏิบัติให้ประสบความสำเร็จในสิ่งที่ตนประสงค์ซึ่งต้องไม่เหลือวิสัย คือ สิ่งทีตนประสงค์นั้นต้องอยู่ในวิสัยที่อาจใช้ความเพียรพยายามทำให้เกิดขึ้นได้มิใช่เป็นความเพ้อฝันที่ไม่มีโอกาสประสบความสำเร็จ คุณธรรมกลุ่มนี้เรียกว่า อิทธิบาท 4¹²

จากการศึกษาหลักอิทธิบาท 4 สรุปได้ว่า หลักอิทธิบาท 4 เป็นหลักธรรมที่เป็นหนทางสู่ความสำเร็จ ซึ่งประกอบด้วย 1) ฉันทะ ความพอใจในสิ่งนั้น 2) วิริยะ ความเพียรพยายาม 3) จิตตะ ความเอาใจใส่ในสิ่งนั้น และ 4) วิมังสา ความไตร่ตรอง พิจารณา ซึ่งหลักธรรมนี้เป็นหลักธรรมที่ผู้บริหารหรือบุคคลอื่น ๆ ควรยึดถือและพึงปฏิบัติเพื่อให้การปฏิบัติงานหรือการดำเนินงานใด ๆ ประสบผลสำเร็จ

3.หลักพรหมวิหาร 4

นักวิชาการหลายท่านได้กล่าวถึงหลักพรหมวิหาร 4 ไว้ ดังนี้

ไพฑูรย์ สินลารัตน ได้กล่าวถึงหลักพรหมวิหาร 4 ไว้ว่า พรหมวิหาร 4 เป็นหลักธรรมสำหรับผู้ที่ปกครองคน ซึ่งได้แก่

¹⁰ ว.วชิรเมธี, *คนสำราญ งานสำเร็จ*, พิมพ์ครั้งที่ 14, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2551), หน้า 92

¹¹ สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, *พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน*, พิมพ์ครั้งที่ 16, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาภูมิบาลราชวิทยาลัย, 2539), หน้า 676

¹² พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาโณ), *อธิบายหลักธรรมตามหมวดจากนวโกวาท*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ธรรมสภา, 2548), หน้า 166

1. เมตตา ผู้บริหารควรมีจิตใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีจิตปรารถนาที่จะให้ผู้ใต้บังคับบัญชาหรือบุคคลที่เกี่ยวข้องมีความสุข สราญใจ คือ ทั้งสขกายและสขใจ
2. กรุณา เมื่อผู้ใต้บังคับบัญชาหรือบุคคลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องด้วยจะเป็นเพื่อนด้วยกัน หรือผู้ใดก็ตามประสบความสำเร็จก็รู้สึกสงสาร เห็นอกเห็นใจและพยายามหาทางช่วยเหลือให้พ้นจากความทุกข์ยากนั้น ๆ
3. มุทิตา ผู้บริหารที่ดีนั้นเมื่อผู้ใต้บังคับบัญชาหรือบุคคลที่เกี่ยวข้องด้วยประสบความสำเร็จ ก็พลอยยินดี เกิดความปิติไปด้วย
4. อุเบกขา คือ ความวางเฉย ผู้บริหารที่ดีควรวางตนเป็นกลาง วางเฉย ไม่เอนเอียง ไม่รัก ไม่ลำเอียงหรือมีอคติต่อผู้ใต้บังคับบัญชาคนใดคนหนึ่งเป็นพิเศษ ควรมีความปรารถนาดีต่อทุกคนโดยเสมอภาคกัน ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง¹³

ประวัติ พันผาสุข ไถ่กลาถึงพรหมวิหาร 4 ไว้ว่า พรหมวิหาร 4 คือ ธรรมชั้นพรหมและถือว่า เป็นธรรมสำหรับนักปกครอง โดยเฉพาะคนในระดับหัวหน้าหรือระดับผู้บริหาร ซึ่งได้แก่

1. เมตตา คือ ความรัก ความหวังดีหรือความคิดปรารถนาที่จะให้ผู้อื่นเป็นสุข ผู้บริหารหรือหัวหน้าที่ดีจะต้องให้ทั้งความรักและความหวังดีต่อลูกน้อง ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง ทุกคนได้รับความเป็นธรรมและมีความเสมอภาคกัน จะทำให้ทุกคนรักและสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ผู้บริหารจะต้องแสดงความเมตตาต่อทุกคนอย่างเสมอต้นเสมอปลาย

2. กรุณา คือ ความสงสาร ความคิดปรารถนาจะให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ หัวหน้าที่ดีจะต้องมีความสงสารและเห็นใจลูกน้องเมื่อมีปัญหา ไม่วาจะเป็นปัญหาส่วนตัว ปัญหาในการทำงานหรือปัญหาทั่วไปอื่น ๆ ควรให้ความสนใจ เพียงแต่จะต้องมีวิจารณ์หาว่าเรื่องใดควรจะไปเกี่ยวข้องกับมากน้อยเพียงใด มิใช่หากมีเรื่องเกี่ยวกับงานแล้วจะไม่ขอเข้าไปยุ่งเกี่ยว เช่นนั้นถือว่าผู้บริหารขาดความเมตตากรุณา ผลสุดท้ายของการก็จะมีผลกระทบด้วย ดังนั้นความปรารถนาสูงสุดของผู้บริหารก็คือให้ทุกคนในองค์การทำงานด้วยความสุข มีชีวิตอย่างเป็นสุข และการงานก้าวหน้า องค์การเจริญเติบโต สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้จะเกิดขึ้นได้หากผู้บริหารจะมีความกรุณาต่อผู้ใต้บังคับบัญชาโดยเท่าเทียมกัน

3. มุทิตา คือ ความเบิกบานพลอยยินดีด้วยเมื่อผู้อื่นได้ดี ไม่เคยคิดอิจฉาริษยาผู้อื่น โดยเฉพาะลูกน้องของตนเอง เมื่อเขาได้ดีกว่าก็ควรร่วมแสดงความยินดีด้วยอย่างเปิดเผยและเหมือนกันทุก ๆ คน และที่สำคัญจะต้องมีความเสมอต้นเสมอปลายด้วย เช่น กรณีครูผู้ใต้บังคับบัญชามีความรู้ความสามารถในการจัดทำผลงานวิชาการจนสามารถผ่านการประเมินเข้าสู่ตำแหน่งวิทยฐานะที่สูงขึ้นจากครูชำนาญการพิเศษ เป็นครูเชี่ยวชาญ ในขณะที่ผู้บริหารเองมีตำแหน่งเพียงผู้อำนวยการชำนาญการ เรื่องเช่นนี้เป็นสิ่งที่น่าชื่นชมของทุกคนในองค์การนั้น ไม่เว้นแม้แต่ผู้บังคับบัญชาที่จะต้องแสดงความจริงใจและจริงใจในการแสดงความยินดี จะต้องไม่คิดว่าผู้ใต้บังคับบัญชามีวิทยฐานะที่สูงกว่าตน ตนคงต้องปกครองลำบาก พุดกันไม่รู้เรื่อง แสดงอาการอึดอัดเหล่านี้ เป็นต้น ทางที่สมควรจะต้องแสดงความยินดีประกาศเกียรติคุณและกล่าวชื่นชมในทุกที่ที่เหมาะสม โดยมีความภาคภูมิใจร่วมด้วยเข้ามาแทนความอิจฉาริษยา มั่นใจตนเองว่าตนเองมีส่วนร่วมสนับสนุนในความสำเร็จที่เกิดขึ้นด้วย เช่นนี้จึงเรียกว่า ผู้บริหารที่มีมุทิตาส่ง

¹³ ไพฑูรย์ สินลารัตน์, (2544). *ความรู้คุณธรรม*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2544), หน้า 267

4. อุเบกขา คือ ความมีใจเป็นกลาง วางเฉยไม่ติใจหรือเสียใจเมื่อผู้อื่นเผชิญวิบัติ ผู้บริหารจะต้องไม่ซ้ำเติมผู้อื่นโดยเฉพาะผู้ใต้บังคับบัญชาเมื่อเขาเกิดความผิดพลาดจนเกิดความเสียหายต่อตนเอง ต่องาน หรือต่อผู้อื่น ต้องรู้จักการส่งเสริมและให้กำลังใจ ไม่คิดทำลายด้วยคำพูด การแสดงออก หรือการปฏิบัติตรง ๆ ไม่ว่าจะเป็นใคร สังคมไทยได้เชื่อว่าปณิธานของพระพุทธเจ้าที่มีความยึดมั่นในคำสอนที่มุ่งให้กระทำความดี แต่เมื่อเราได้ทำความดีตามที่เข้าใจอย่างเต็มที่แล้วเกิดความผิดพลาดและเสียหาย คนไทยเราก็มีนิสัยให้อภัย โดยเฉพาะคนที่สำนึกได้ ผู้บริหารก็เช่นกัน การไม่ทำลายผู้คนที่เกิดการผิดพลาดแต่ในขณะเดียวกันก็ให้กำลังใจทำดีต่อไป จึงถือว่าเป็นผู้มีอุเบกขา¹⁴

อำนวย บุญศรี ได้กล่าวถึงพรหมวิหาร 4 ไว้ว่า พรหมวิหาร 4 เป็นธรรมที่ค้ำจุนโลก ผู้บริหารจะต้องมีธรรมประจำใจอันประเสริฐนี้เพื่อเป็นหลักประพฤติปฏิบัติตนที่ดีงาม ได้แก่

1. เมตตา คือ ความรักใคร่ปรารถนาดีอยากให้เขามีความสุข มีจิตใจที่ดีงาม ผู้ที่เป็นครูอาจารย์ ผู้บริหารจะต้องมีเมตตาเป็นที่ตั้ง

2. กรุณา คือ ความสงสาร เอื้อนดู พึงช่วยเหลือไพบูลย์จากความทุกข์และความไม่รู้

3. มุทิตา คือ ความชื่นชมยินดีเมื่อผู้ใต้บังคับบัญชาหรือบุคคลอื่นที่เกี่ยวข้องได้ดีและยกย่องเชิดชูให้ปรากฏอันเป็นการให้กำลังใจและช่วยให้เกิดความภูมิใจในตนเอง

4. อุเบกขา คือ การวางตัววางใจเป็นกลาง อันจะให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา มีจิตเรียบตรงเพียงดุจตราขึง ไม่เอนเอียงด้วยรักหรือชัง พร้อมทั้งจะวินิจฉัยและปฏิบัติไปตามธรรม พร้อมทั้งจะให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลเมื่อผู้อื่นเดือดร้อนเป็นทุกข์¹⁵

ธีรรัตน์ กิจจักษ์ ได้กล่าวถึงพรหมวิหาร 4 ไว้ว่า พรหมวิหาร 4 เป็นธรรมประจำใจของพระพรหม อันได้แก่ ธรรม 4 ประการ คือ เมตตา-ความรัก กรุณา-ความสงสาร มุทิตา-ความพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี และอุเบกขา-ความวางเฉย โดยไม่ติใจเสียใจเมื่อผู้อื่นถึงความวิบัติ ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

1. เมตตา คือ ความรักความจริงใจความปรารถนาดีต่อผู้อื่น ไม่มีเล่ห์กลมายา ไม่ใช่ความรักที่เกี่ยวข้องกับกาม ถ้ารักแบบเกี่ยวข้องกับกามไม่ใช่เมตตา แต่กลับกลายเป็นกามฉันทะหรือกามราคะ คือ ปรารถนาต้องการให้ผู้อื่นได้มีความสุข ความเจริญทั้งในหน้าที่ราชการและส่วนตัวปรารถนาดีกับผู้ใต้บังคับบัญชาทุกคน ช่วยเหลือและแนะนำให้ทุกคนพบกับความสุข ความสำเร็จปกครองบังคับบัญชาด้วยความรักและความหวังดีเสมือนบิดาปกครองบุตร

2. กรุณา คือ ความสงสาร ได้แก่ ความหวั่นใจในเมื่อได้เห็นผู้อื่นได้รับทุกข์ยาก หมายความว่า เห็นอกเห็นใจต่อเพื่อนร่วมโลก ยามเห็นผู้อื่นมีความลำบากทุกข์ยากโดยยากก็ทนอยู่ไม่ได้ ต้องแสดงออกด้วยการคิดจะช่วยเหลือ หรือลงมือช่วยเหลือจนเจือจางให้พ้นทุกข์ด้วยความเต็มใจเสมอ ผู้บริหารจะต้องมีความกรุณาสงสารผู้ใต้บังคับบัญชาเมื่อประสบภัยพิบัติหรือตกทุกข์ได้ยากทุกกรณี ผู้บริหารจะต้องช่วยเหลืออย่างทันท่วงที ไม่นิ่งดูตาย หรือเวลาเจ็บไข้ต้องดูแลรักษา เขาทำนอง “ยามดีใช้ยามไข้รักษา” ยามใดที่ผู้ใต้บังคับบัญชาเดือดร้อนขาดเหลือสิ่งของต้องประสงค์ ผู้บริหารต้องอุปถัมภ์ค้ำจุนเกื้อหนุนช่วยเหลือเจือจางด้วยความเต็มใจ เขาทำนองสุขก็สุขด้วย ทุกข์ก็ทุกข์ด้วย

¹⁴ ประวิติ พันธ์สาสุข, *คุณธรรมสำหรับผู้บริหาร*, (เชียงใหม่ : คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่, 2549), หน้า 96

¹⁵ อำนวย บุญศรี, *การศึกษาและความเป็นครูไทย*, (จันทบุรี : คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี, 2549), หน้า 237

3. มุทิตา คือ ความเบิกบานใจชื่นชมยินดีในความสำเร็จของผู้อื่น คือ เมื่อได้ยินหรือได้เห็นผู้อื่นมีความสุขสบาย เจริญด้วยลาภ ยศ สรรเสริญ ตามสภาพของตนแล้ว ก็พลอยยินดีชื่นชม ไม่แสดงความอิจฉาริษยาโดยทนเห็นคนที่เขาได้ดีกว่าตัวไม่ได้ ผู้บริหารที่มีคุณธรรมข้อนี้คือจะมีมุทิตาจิต จะชื่นชมยินดีแสดงไมตรีจิตกับผู้ใต้บังคับบัญชาที่ประสบความสำเร็จโดยไม่ต้องบังคับใจ ซึ่งอาจจะแสดงโดยไหว้ตมออบโหเพื่อเป็นประโยชน์ก็ได้ หรืออาจจะเป็นเพียงคำพูดที่สุภาพอ่อนโยน คำพูดที่เป็นประโยชน์ที่ผู้ใต้บังคับบัญชาฟังแล้วชื่นใจ สบายใจ เห็นประโยชน์ในคำพูดนั้น มีกำลังใจที่จะสร้างคุณงามความดีให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

4. อุเบกขา คือ ความวางเฉย ได้แก่ วางเฉยในเมื่อไม่อาจจะช่วยเหลือเขาได้ เมื่อได้เห็นหรือทราบวาผู้อื่นถึงความวิบัติก็ไม่ทักถามซ้ำเติม ไม่แสดงอาการสมน้ำหน้า วางใจเป็นกลาง อุเบกขาธรรมจึงจำเป็นสำหรับผู้บริหาร เพราะผู้ใต้บังคับบัญชามีจำนวนมาก บางเรื่อง บางกรณีผู้บริหารก็ไม่สามารถจะช่วยเหลือทั้งหมด เมื่อช่วยเหลือไม่ได้ก็ต้องตั้งตัวเป็นกลางวางเฉย ไม่เยาะเย้ย ถากถางหรือซ้ำเติม การวางเฉยนี้มีได้หมายถึงความเฉยเมย อันเป็นการแสดงออกถึงจิตใจจิตใจดี ใครจะดีจะชั่วอย่างไรก็ไม่สนใจไม่ได้ ผู้บริหารจะต้องคอยแนะนำชี้ทาง วิธีการประพฤติปฏิบัติที่ถูกที่ควรให้ผู้ใต้บังคับบัญชาให้ประพฤติปฏิบัติชอบ คอยบังคับบัญชาให้ปฏิบัติตามกฎระเบียบแบบแผนของทางราชการ คอยเป็นพี่เลี้ยง ประคับประคองให้ผู้ใต้บังคับบัญชาให้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามธรรมเนียมทำนองคลองธรรม หากช่วยเหลือจนสุดความสามารถแล้วก็ยังไม่สามารถจะช่วยเหลือได้ จึงพิจารณาว่า “สัตว์ทั้งหลายล้วนมีกรรมเป็นของตน” การรับกรรมนั้นเปรียบได้กับการหวานพิษเช่นใดไว ยอมรับผลเช่นนั้น¹⁶

จากการศึกษาหลักพรหมวิหาร 4 สรุปได้ว่า พรหมวิหาร 4 เป็นหลักธรรมสำหรับนักปกครอง โดยเฉพาะคนในระดับหัวหน้าหรือระดับผู้บริหาร ซึ่งประกอบด้วย 1) เมตตา คือ ความรักใคร่ ความปรารถนาดีอยากให้อีกบุคคลมีความสุข 2) กรุณา คือ ความสงสาร เห็นใจ พึงช่วยเหลือให้พ้นจากความทุกข์ยากและความเดือดร้อนใจ 3) มุทิตา คือ ความชื่นชมยินดีเมื่อบุคคลอื่นได้ดีและยกย่องเชิดชูให้กำลังใจ และ 4) อุเบกขา คือ การวางตัววางใจเป็นกลาง ไม่เอนเอียงด้วยรักหรือชัง พร้อมที่จะให้ความช่วยเหลือเมื่อผู้อื่นเดือดร้อนและเป็นทุกข์

สรุปท้ายบท

สรุปได้ว่าหลักพุทธธรรมเช่น พรหมวิหารธรรมเป็นต้นนั้น เมื่อผู้บริหารสถานศึกษานำมาประยุกต์ใช้ในการบริหารงานบุคคล มักจะประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี แต่ทั้งนี้ต้องไม่ลืมว่าหลักการบริหารนั้น งานจะสำเร็จได้ต้องอาศัยคนอื่น ดังนั้นการบริหารจึงเป็นศาสตร์และศิลป์ที่ผู้บริหารจะต้องมีเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่สามารถประยุกต์หลักธรรมมาบริหารได้อย่างเหมาะสมต่อไป

¹⁶ อรรถาธิบาย กิจการกิจ, คุณธรรมสำหรับผู้บริหาร, (เพชรบุรี : คณะครุศาสตร์ สถาบันราชภัฏเพชรบุรี, 2542), หน้า 214-216

เอกสารอ้างอิง

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **ความสุขทุกแห่งมุม**, พิมพ์ครั้งที่ 7, กรุงเทพฯ: ผลิต, 2554.
- พระราชสุทธินิพนธ์มงคล (เจริญ ฐิตินโม), **หลักธรรมกับความเปลี่ยนแปลงของชีวิต**, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ธุรกิจก้าวหน้า, 2542.
- พระภาวนาวิสุทธิคุณ (เสริมชัย ชยมงฺคโล), **ตอบปัญหาธรรมปฏิบัติ**, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เอส ที พี เพรส, 2542.
- พุทธทาสภิกขุ, **บริหารธุรกิจแบบพุทธ**, กรุงเทพฯ: อตัมมโย, ม.ป.ป.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **การเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงาน**, พิมพ์ครั้งที่ 8, กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, 2549.
- พระราชปัญญาภิรมย์ (สุบิน เขมโย), **ประมวลบทพระธรรมเทศนา**, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรมศาสนา, 2528.
- พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาโณ), **อธิบายหลักธรรมตามหมวดจากนวกวาท**, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ธรรมสภา, 2548.
- ไพฑูรย์ สีนลรัตน์, (2544). **ความรู้คุณธรรม**, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2544.
- ประวัติ พันผาสุข, **คุณธรรมสำหรับผู้บริหาร**, เชียงใหม่ : คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่, 2549.
- ธีรรัตน์ กิจจารักษ์, **คุณธรรมสำหรับผู้บริหาร**, เพชรบุรี : คณะครุศาสตร์ สถาบันราชภัฏเพชรบุรี, 2542.
- สุชีพ ปุณฺณานุภาพ, **พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน**, พิมพ์ครั้งที่ 16, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2539.
- ไสว มาลาทอง, **คู่มือการดำเนินงานเสริมสร้างศีลธรรมสำหรับเด็กและเยาวชน**, กรุงเทพฯ: ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย, 2552
- ว.วชิรเมธี, **คนสำราญ งานสำเร็จ**, พิมพ์ครั้งที่ 14, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2551.
- อำนวย บุญศรี, **การศึกษาและความเปนครุไทย**, จันทบุรี : คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี, 2549.